

TÜRK TARİHİNİ ARAŞTIRMA PRENSİPLERİ İÇİNDE DIŞTA TİCARET İÇTE ÜLÜŞÜN ROLÜ*

İsenbike TOGAN**

ROLE OF STUDYING TRADE AND ÜLÜŞ FOR TURKIC HISTORY RESEARCH

Summary

This article deals with the concepts of the external trade and internal *ülüş* (distribution) of Turkic dynasties. Changes in these two concepts during the course of history are examined in detail. The developments of trade in Asia, turning points of Asian and Turkic history are discussed. In the light of these discussions, the Turkic history has been re-interpreted with the concept of Asian history in a broader sense. It is maintained that the sovereignty concepts of Turkic rulers had been re-defined in terms of the developments and changes in external trade and internal *ülüş*.

Tarihte Türkler gibi göçebe ve boy kültürüne dayanmış milletler ve kurdukları siyasi birliklerde yetiştirilen "ürünler" hayvancılık ekonomisi çerçevesinde ölümlü olduğu için birikim söz konusu değildi. Bu sebepten de alış veriş ve ticaret bu milletler için bir ihtiyaç olmuştur. Onun için de burada Türk tarihini araştırma prensipleri ele alınırken ticaret dış ticaret anlamını taşımaktadır. Bildiride de öncelikle Türklerin varlıklarını gösterdikleri Asya'da ticaretin genel konumu üzerinde durulacaktır.

Hayvancılık ekonomisi içerisinde belli bir ihtisaslaşmanın geliştiği bu topluluklarda ise iç ticaretin pek önemi olmamıştır. Birbirine benzer ürünleri yetiştiren ve elde eden bu topluluklar birbirleriyle alış veriş etmekten çok başkaları ile özellikle kendilerinden farklı şeyler yetiştiren ve üreten komşu milletlerle alış verişe önem vermişlerdir. Ancak dış ticaretin düzenlenişi çoğunlukla büyük grupların temsilcileri tarafından yapıldığı için, boylar arasında ticaret değil de dış

* Bu makale 5-9 Eylül 1994 tarihinde Ankara'da Türk Tarih Kurumu tarafından düzenlenen *Türk Dünyası Tarih Araştırmaları Kongresi*'nde sunulan bildirinin geliştirilmiş halidir.

** Prof. Dr., Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, Türkiye.

ticaretten gelen malların üleşimi daha önemli bir rol oynamıştır. Ancak içte üleşimin daha önemli bir rol oynaması sadece ekonomik bir mesele değildir, üleşmek siyasi ve sosyal hayata da hakim olan bir görüş niteliğindedir. Bunun sebeplerine ayrıca değinilecektir.

Konuya böyle bir iç ve dış ikilemi içinde yaklaşınca da burada önce dış ekonomik ilişkiler içinde Asya tarihinin dönüm noktaları, sonra da iç ilişkiler açısından Türklerin tarihinin dönüm noktaları üzerinde durulacaktır. Dış ilişkiler ekonomik açıdan ele alınacaksa da iç dinamik hem ekonomik, hem siyasi, hem de ideolojik alanlarda bir arada ele alınacaktır. Aşağıda belirtileceği gibi konuya sadece ideolojik açıdan özellikle burada söz konusu olan hakimiyet telakkisi açısından yaklaşmak mümkündür. Ancak o zaman Türklerin tarihini karşılaştırmalı bir platformda mütalaa etmek söz konusu olmamaktadır. Hakimiyet telakkileri özel ve kutsaldır. Eğer hakimiyet telakkilerinin yeniden tanımlandığı dönemler aynı zamanda ekonomi politikalarının ve siyasi anlayışın da değiştiği zamanlara denk geliyorsa, konuya iktisadiyattan başlamak bize Asya mifyasında karşılaştırmalı tarih çerçevesi içinde Türklerin yerini gösterebilecektir.

Özetle bu bildiride sırasıyla aşağıdaki konular ele alınacak ve böylece Türklerin tarihinin iç dinamiklerinde değişimler makro seviyede Asya ticaret tarihi ve hatta dünya tarihi çerçevesinde ele alınacak ve görülecektir ki Türklerin tarihini sadece kendi başına değil komşularıyla ilişkiler içinde ele almak zorunludur. İlişkiler ise komşu kültürler tarafından dile getirildiğinden tarihi haberlerin niteliğini ince noktalarına kadar anlayabilmek için komşu kültürleri de öğrenmek gerekmektedir. İşte böyle bir anlayışla bu bildiride genelden özele doğru ilerleyerek konu aşağıda gösterildiği gibi ele alınacaktır:

1. Tarihte Asya ticaretine genel bir bakış
2. Asya ticaret tarihinin dönüm noktaları
3. Türklerin tarihinin dönüm noktaları
4. Dünya tarihi gözüyle Türklerin tarihi
5. Türklerin tarihinde dönüm noktaları ile beraber yeniden tanımlanan hakimiyet telakkileri

Bu yeniden tanımlanan hakimiyet telakkileri de bizi bildirinin sonuç bölümünde tarih yazımının meseleleri ve yöntemlerine götürecektir.

Tarihte Asya Ticaretine Genel bir Bakış

Asya kıtasına tarihteki genel ticaret politikası açısından bakınca¹ başlıca dört yöntem görülmektedir. Bunların ikisi göçebe kültürlerle, diğer ikisi de yerleşik kültürlerle ilgilidir. Bunları

¹ Bu konular daha etraflı olarak 1993'te Tarih Vakfının 1. Uluslararası Tarih Kongresine sunulan İsenbike Togan, "Asya'da İmparatorluklar ve Ticaret Yöntemleri" adlı bildiride ele alınmıştır. Kongre bildirileri daha sonra *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e: Problemler; Tartışmalar; Araştırmalar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999) başlığıyla kitap halinde yayımlanmıştır.

1. göçebe kültürler açısından
 - a) müdahaleci olan (Göktürk, Uygur, Timur) ve
 - b) olmayan (Karahanlı, Son Çağatay, Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen) serbest ticaret politikaları
2. yerleşik kültürler açısından da
 - c) devlet denetiminde dış ticaret (Çin, İran) ile
 - d) merkezi devletin serbest ticaret yöntemleriyle eklemleşmelerini aksettiren (Osmanlı) yapılanmalar olarak tanımlayabiliriz.² Tarihsel olarak da serbest ticaret yöntemlerinin milat öncelerinden itibaren zaman içinde yaygınlaşarak XIII. yüzyılda Çinggis Han İmparatorluğu devrinde bütün Asya'ya yayıldığını görüyoruz. Sonraki devirlerde ise Orta Asya'da göçebe usulü serbest ticaret ile yerleşik kontrollü dış ticaret arasında değişik eklemleşme denemeleri (Selçuk, Harzemşah, Osmanlı) görülürken, Orta Asya hariç Asya genelinde 1450-1990 arasında merkezi yapılar ağırlık kazanmıştır.³ 1990 sonrasında ise yeni bir eklemleşme sürecine girildiği dikkati çekiyor, ancak bu eklemleşmenin yönü konusunda bir şey söylemek için vakit daha çok erkendir.

Asya tarihinde göçebe kültürlerin ve boylu toplulukların çoğunlukta bulunduğu bölgelere baktığımız zaman, buralarda kurulmuş olan imparatorlukların (veya konfederasyonların) ticari etkinlikler çerçevesinde yoğunlaştığını görürüz. Özellikle Türkler tarafından kurulan imparatorluklarda görülen bu özellik kendini müdahaleci olan ve olmayan diye tanımlayabileceğimiz iki ayrı tutumla göstermiştir. Müdahaleci olan tutum da içeride tüccar üzerinde müdahaleden çok, dışarıda pazarlar üzerine müdahale olarak kendini göstermiştir. Toprağa bağlı tarımsal bir nüfusun devlet için bir gelir kaynağı teşkil etmediği bu yörelerde, hayvancılık yapan göçebe halkların da sadece tek bir merkezi beslemeleri pek söz konusu olmamıştır. Genelde *ülüş* dediğimiz paylaşım ve dağıtım sisteminin hakim olduğu bu kültürlerde bir merkez değil de birden fazla dağıtım noktaları bulundurmak görüşü daha çok benimsenmiştir.⁴ Böyle bir görüş özellikle, geniş araziler üzerinde boy düzeninin hakim olduğu çevrelerde, çok kişiye söz hakkı vermek ve yerel idareleri var etmek açısından önem kazanmıştır. Öte yandan hayvancılık ekonomisinde "birikim" in söz konusu olmaması, iklim koşullarından dolayı yetiştirilen hayvanların bir anda kırılıp gidivermesi, hayvancılıkla geçinen bu boyların kendi devamlılıkları için gerekli kurumları ekonomide değil de siyasette aramalarına yol açmıştır. Hayvanları kırılan mal varlığını yitirebilirdi,

² Bu yapılanmalar "Asya'da İmparatorluklar ve Ticaret Yöntemleri" makalesinde grafikler halinde verilmiştir. Bu grafiklerde, müdahaleci olan ve olmayan ayırımına girmeksizin serbest ticaret yöntemleri "baklava" şekli ile, tarihsel merkezi yapılar ve oralarda görülen ticarete devlet denetimi "kare" şekli ile, değişik devirlerdeki eklemleşme deneyimleri de her iki şekil birlikte kullanarak gösterilmiştir.

³ Bu konuda Nurten Kılıç'ın yüksek lisans tezine bakılabilir. "XVI. Yüzyılda Orta Asya'yı Etkileyen Dış Siyasal Gelişmeler," Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans tezi, Bursa 1994.

⁴ *Ülüş* konusunda bakınız "İlhanlılarda Ülüş Teşkilatı", Zeki Velidi Togan, 1970:285-293.

ancak hakimiyeti elde tutanın kudretinin mal varlığına dayanmaması da bir ilke idi. O sebepten de hakimiyet ya tanrısal temellere dayandırılmış ve insanüstü, tanrıdan *kut* (saadet) bulmuş bir ailenin malı olarak görülmüştür. İnsanlar arasında işe hakimiyetin bir elde birikmemesi için, paylaşılması sınırlandırılması uygun görülmüştür. Hükümdarların kudreti de Göktürk ve Hazar tahta geçme törenlerinin gösterdiği gibi sınırlı olmuştur.⁵ İşte böyle bir hakimiyet anlayışı içinde ticaretin de bir çok (yerel) noktalardan denetlenmesi doğal olmuştur. "Ayakları ile oy veren" (Allworth, 1990:46) insanlardan meydana gelen boylar da doğaları icabı merkezîyetçi olmadıkları için, ideolojik, siyasi ve ekonomik görüşler aynı noktada birleşmiştir. Durum böyle olunca da ticaret yollarını bir çok noktadan denetlemek, güvenliği bozmak veya sağlamak bu kültürlerin beceriyle yaptıkları eylemler olmuş ve bu imparatorluklar ya ticaret yolları üzerinde kurulmuş veya bu imparatorluklar kurulduktan sonra ticaret yollarını kendi ülkelerinden geçirmişlerdir (Barthold, 1935:165).

Orta veya İç Asya yapılanmaları (İ. Togan, 1991) böylece çok merkezli, hakimiyette ortaklığı, dolayısıyla siyasette danışmayı yeğleyen, ekonomik kaynakların kullanımında ise üleşilmeyi dolayısıyla kaynakların yerel olarak toplanmasını ve bu yerel güçlere dağıtılmasını öngören bir yapı olarak tanımlanabilir. Bu yapı içinde de merkezler ve uçlar arasındaki ilişkiler *esnek* olmuş; bazen merkezler bazen de uçlar güçlü olmuştur. Ön Asya ve Uzak Doğu yapılanmaları ise bir tek merkezli, hakimiyette ortaklığı değil mutlakiyeti, kaynakların kullanımında da önce bir merkezde birikimi sonra bu merkezden dağıtımı öngören, merkez olmadığı zaman işleyemeyen dolayısıyla da katı ve kırılabilen yapılardır. Asya tarihi içinde de bu iki tür yapılanma tarih boyunca birbirleriyle mücadele içinde olmuşlardır (İ. Togan, 1994b).

Asya Tarihinin Dönüm Noktaları

Olayları bu tanımlar çerçevesinde değerlendirdince Asya tarihinde genellikle eğilimin *esnek* yapılara doğru olmuş olduğunu, katı yapıların ise ancak XVIII.-XIX. yüzyıldan sonra Asya tarihinde hakim öge olarak ortaya çıktığını görüyoruz. Bu farklı yapılar açısından bakınca da Asya tarihinde bazı dönüm noktaları ile karşılaşmaktayız. Bunlar da

- (1) Göktürkler devrinde ticaretin Asya'da Çin-İran-Bizans arasında köprü niteliğini alarak doğu-batı yönünde bütünleşmesi
- (2) İslamiyetin yedinci ve sekizinci yüzyılda Asya-Afrika'yı,
- (3) Sonra da Çinggis Han İmparatorluğunun on üçüncü yüzyılda Avrasya'yı doğu-batı ekseninde birleştirmeleri,
- (4) XV. yüzyıl ikinci yarısı ve XVI. yüzyıl bölgesel imparatorlukları arasında

⁵ Hükümdarların kutsal olarak görülmesi tabii ki sadece Türklere mahsus bir olgu değildir. Ancak bu olgunun hakimiyetin sınırlandırılması ile beraber görülmesi Türklere mahsus gibi görülüyor. Göktürk ve Hazarlarda hükümdarın tahta geçme merasimleri bu sınırlamaları sergiler (Sinor, 1990).

kurulan denge ve bunun bölgesel rekabete yol açması

(5) On sekiz-on dokuzuncu yüzyıllarda ise Çin, Rus ve belki de İngiliz imparatorluklarının da Asya'yı kuzey-güney ekseninde paylaşmaları

(6) Yirminci yüzyılın başından itibaren özel ticareti yasaklayan ve ancak devlet ticaretini destekleyen merkezi kontrol mekanizmalarının (SSCB ve ÇHC) İç Asya'yı ticaretten soyutlamaları

(7) Bugün de çok uluslu bir Orta Asya dolayısıyla Asya'ya doğru gidilmesi ve Asya genelinde serbest ticaretin önem kazanması olarak tanımlanabilir. Bugünkü Orta Asya serbest pazar ekonomisine doğru eğilirken, ticaretin akış yönü de henüz açık değildir. Özellikle Kazakistan doğuda Pasifik, batıda Orta Doğu, kuzeyde Rusya, güneyde de Hindistan ve Pakistan ticareti ile Orta Asya'yı merkez haline getirme planlarını öngörmektedir. Bugün Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan arasında meydana gelen gümrük birliğini böylesine bir çaba çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Ancak bu konulardaki gelişmelerin ne yönde oluşacağını zaman gösterecektir.

Yukarıda sözü edilen Asya tarihinin dönüm noktalarından birinci, ikinci ve üçüncüsü çok merkezli ve esnek ticaret politikalarından yana, beşincisi ise merkezde birikim ve kontrolden yana olmuştur. Dördüncü dönüm noktasında ise bu iki farklı politikanın eklenişme deneyimleri görülmektedir. Yirminci yüzyıldaki SSSB ve ÇHC politikalarının ise tarihte eői görülmemektedir. Değişmekte olan günümüz koşulları açısından böyle bir saptamanın önemi büyüktür ve bize Asya'nın geleceği konusunda bazı görüşler ileri sürmek imkanını vermektedir. Herhalde tek merkezli kati politikaların tarihi gelişim açısından ömrü sınırlı bir devre izlenimini vermeleri düşündürücüdür.

Tarihte M.Ö. 500'lerden miladi 700'lere kadarki Orta Asya'ya baktığımız zaman, burada tek merkezli yapılanmaların dönem dönem değişen politikaları yerine, çok daha tek düze gelişen bir yapıyla karşı karşıya geliriz. XVIII. ve XIX. yüzyıl öncesinde merkezi yapılanmalar ise ancak sülale değişimi, istilalar gibi nedenlerle zaman zaman kırılabilmiş, sonra da yeniden merkezileşme ağırlık kazanmıştır. Demek ki Çin, İran gibi yerleşik kültür bölgelerinde politikalar dönem dönem değişmiştir. Oysa ki merkeziyetçiliğin hiç de söz konusu olmadığı Orta Asya'da, çok merkezli *esnek* siyasi yapıların *belli bir devamlılık* içerisinde birbirlerini izlediklerini görüyoruz. Yukarıda söz edildiği gibi Orta Asya'daki yapılanmalar serbest ticaret politikası uygulamışlardır. Bazıları müdahaleci olmuş, bazıları ise müdahaleden yana olmamıştır. Orta Asya ve Orta Avrasya'da İskitlerle (MO 500'lerde) başlayan esnek siyasi yapılar içinde serbest ticaret politikası eğilimi, kendini Hunlar (MO 200-MS200), Göktürkler (552-630 ve 683-734) ve sonra da Uygurlarla (745-840) devam ettirmiştir. Uygurlar dönemine baktığımız zaman bu dönemin gelişmeleri ilgi çekicidir. Bu dönemde Göktürk İmparatorluğunun parçalanıp yıkılmasıyla doğuda Uygurlar, batıda da Emeviler birbirinden bağımsız iki esnek yapıyı oluştururlar. Ancak evvelce Göktürklerle daha çok kuzey enlemleri boyunca doğu ve batı arasında kurulmuş olan köprü bu kez ikiye bölünmüştür. Batıda Arap-

İslam medeniyeti ile doğu-batı eksenini kuzey enlemlerden güneye kaymıştır. Böylece batıda Afrika-Asya ticaret yolları birleşmiştir. Öte yandan bu dönemde Çin büyük ticari potansiyeline ve artan etkinliklerine karşın, kontrolcü politikaları yeğlemek açısından Asya düzeyinde azınlıkta kalmaktadır. Böylece sekizinci yüzyılda oluşan ve serbest ticaret ve esnek yapılara yönelik gelişmelerin, ileride on üçüncü yüzyılda meydana gelecek değişikliklerin habercisi durumunda olduğunu söyleyebiliriz. On üçüncü yüzyılda ise, Çinggis imparatorluğunun çatısı altında bütün Asya çapında bu imparatorluğun esnek yapısı ile bazen "zoraki" bazen "zorla" bir eklemleşme oluşacaktır. Çinggis İmparatorluğu tarafından empoze edilen bu eklemleşmede Janet Abu-Lughod ilk dünya sistemini görmektedir (1989).⁶

Türklerin Tarihinin Dönüm Noktaları

Sekizinci yüzyıldan on üçüncü yüzyıla kadar beş yüzyıl süren bu gelişmelerin mücadelesi ilginç bir şekilde Çin'de değil de batıda olmuştur. Göktürklerin doğuda Çin Denizi sınırlarından batıda Bizans'a kadar uzanan sahalarda kurdukları imparatorluk (1. dönüm noktası) ve ticaret ağlarının, Uygurlar ve onlardan sonra gelenlerin güttükleri siyaset sonucu kopmasından sonra doğu Asya'da hiç bir büyük siyasi birlik meydana gelemedi. Bu konudaki mücadele ticaretin yoğun olduğu İslam medeniyeti sınırlarında meydana geldi ve özellikle Selçuklular şehirli (yerleşik) ulema ve tüccarlarla işbirliği yaparak kabileciliğe (göçebe boylara) karşı bir tavır aldı. Bunun diyetini de merkezi Selçuk idaresine küskünlük duyan Oğuzların esir ettiği Sultan Sencer ödemiştir. Ancak böylelikle Selçuklular Göktürklerden sonra Türklerin tarihinde ikinci dönüm noktasını meydana getirirler; bu bağlamda Osmanlılar onların devamıdır. Ayrıca Selçuklular *sultan* unvanının halife tarafından tanınması ile kendilerini İslam aleminde kudret ve otorite sahibi liderler olarak meşrulaştırmışlardır. Selçuklular kutsal bir soydan gelmeden meşru lider olabilmek açısından Türk tarihinde hem İslami hem de İslamiyet öncesi hakimiyet prensipleri açısından çığır açmışlardır. Üçüncü dönüm noktası ise yukarıda sözü edildiği gibi Çinggis Han İmparatorluğu devridir ki bu devirde ticaret erbabı devlete *ortak* olmuş, boylar parçalanarak bir ordu millet yaratılmıştır. Timur imparatorluğu da bir anlamda bu devrin devamı olmuşsa da Timur tüccarları kendi idaresi altında tutmuştur. Bu tutum da sonradan tüccarların devlet otoritesinden kopmalarına sebebiyet vermiştir ki böylece dördüncü dönüm noktasına gelmiş oluyoruz. Ön Asya'da Osmanlılar, Selçuklu ve İlhanlı gelenekleri çerçevesinde ticaret yollarına ve tüccarlarla ilişkilerine önem vermeğe devam eder ve böylece bir uzlaşma zemininden hareket ederken, Orta Asya'nın yerleşik yörelerinde tüccarlar devletleri ile bağlarını kopararak kendi özgür düzenleri (tarikât teşkilatı) içinde hareket etmeği yeğlemişlerdir (İ. Togan, 1994a,b ve Paul, 1991). Bu tür bir tutum, sonunda Çin ve Rus İmparatorluklarının yayılmalarına karşı koyabilecek meka-

⁶ Evvelce de Barthold (1935, 1968) ve Zeki Velidi Togan (1981) bu dönemin ekonomik yapısına dikkati çekmişlerdi.

nizmaları ortadan kaldırmıŐtır. BeŐinci dönüm noktası diyeceğimiz XIX. yüzyılda sömürgeci zihniyetin temsilcisi tüccarlara karşı mahalli tüccarlar yerel siyasi gçler veya fikir hareketleri etrafında varlık gösterme çabası göstermiŐse de, bu mücadele politik gücün devlet tekelinde olduğu batı Türkleri yani Osmanlılar tarafında baŐarılı olmuş ve Türkiye Cumhuriyetinin doğmasına yol açmıştır, ki bu bizi altıncı dönüm noktasına getirir. Aynı dönemde doğu Türkleri arasında ise mahalli tüccar önce sömürgeci sonra da anti-tüccar diye adlandırılabilcek komünist gçlere yenik düŐmüŐtür. Yedinci dönüm noktası ise gerek batı Türkleri gerekse doğu Türkleri arasında serbest pazar ekonomisinin revaç grdğu yıllardır. Bu hareketler Türkiye'de 12 Ocak 1980'de, Orta Asya'da ise 5 Eyll 1991'den sonra ağırlık kazanmıştır.

Türklerin tarihi ve özellikle ticaret tarihi açısından ele alarak tespit edilen bu dönüm noktalarını tarihlerle belirleyecek olursak karŐımıza söyle bir kronolojik tablo çıkar:

**	552-630	Göktürkler (I)
	684-734	Göktürklerin sonu
**	1055	Selçukluların sultanlığı (II)
**	1206	Çinggis Han İmparatorluğu (III)
	1453	Osmanlılarda devletin zaferi, doğu Türklerinde tüccarın zgrlğ (IV)
**	XVIII.-XIX. yüzyıl	Osmanlılarda Tanzimat, Orta Asya'da sömürgecilik (V)
	1923	Türkiye Cumhuriyetinin doėuŐu ile milli burjuvazi yaratma çabaları, Orta Asya'da özgürlükçü "basmacılık" hareketinin sonu ve burjuvazi sözünün gündemden kalkması (VII)
	1980-1991	Serbest pazar ekonomisine katılma çabaları (VIII)

Ticaret açısından ele alınca Türklerin tarihinde gördüğümüz bu dönüm noktalarını, Asya Tarihinin dönüm noktaları ile karşı karşıya getirince, ikisi arasında ilginç bir çakışma görülmektedir. Bu çakıŐmalar arasında farklılık gösteren husus Asya'da İslamiyetin yayılıŐı ile Türklerin kendilerine İslamiyet içinde yer yapmaları arasında geçen üç yüz yıllık bir sarkma olmasıdır. Ayrıca İslamiyetin Asya'da yayılma sürecinin Göktürklerin çöküŐü ile eŐ zamanlı olması da dikkat çekicidir.⁷

Dünya Tarihi Gözüyle Türklerin Tarihi

Türklerin tarihinin dönüm noktalarının Asya tarihinin dönüm noktaları ile bu denli çakıŐması da muhakkak ki Türk tarihini araştırma prensiplerimizi etkileyecektir.

⁷ Tarihimizin en az iŐlenen bu döneminin böyle bir karŐılaŐtırma içinde en çk üzerinde durulması, anlaşılması gereken bir dönem olarak karŐımıza çıkması dikkate değer. Ancak Türkler müslüman olduktan sonra ve kendilerine İslam dünyası içinde bir yer yaptıktan sonra bu üç yüz yıllık srec odak noktası olmaktan çikmıŐtır.

Bu çakışan dönüm noktaları arasından özellikle üç dönem yalnız Asya tarihi açısından değil, aynı zamanda dünya tarihi açısından önemlidir. Dünya tarihi ders kitaplarının önem verdiği bu konular İslamiyetin yayılması, Çinggis Han İmparatorluğu ve modern devirdir. İşte bu üç dönemden ikisi, İslamiyet Araplar tarafından, modern devir öncüleri merkantilizm ve sömürgecilik de batılılar tarafından meydana getirilmiş olmakla Türklerin dışında oluşmuşlarsa da, Türkler *esnek* yapıları sayesinde her iki dönemde de aktif rol alarak dünya tarihi içinde özgün bir yer almışlardır. Özgünlük Türklerin İslamiyet içinde "yenilikçi" (II. dönem), batı ile ilişkilerinde de uzlaşmacı (V, VI) bir rol almaları dolayısıyla, kendi yaratmadıkları bu yeni düşünce akımları içinde dünya tarihi açısından kendilerinden söz ettirmeleridir. Kısacası Osmanlıları dışlayan bir İslam medeniyeti tarihi düşünülemez gibi, Tanzimat ve Türkiye Cumhuriyetinin çağdaşlaşma politikalarını dışlayan bir yakın çağ (modern devir) tarihi de düşünülemez.

Çinggis Han imparatorluğu içinde meydana gelen hadiselerde ise durum farklıdır. Bu olaylarda özellikle doğu Türkleri kendi yapısal sorunları çerçevesinde yer almışlar ve bu kez Türk ve Moğollar kendi sorunlarını çözmek, kendi gayelerine erişebilmek için Asya'daki milletleri bu sorunların etkisine maruz bırakmışlardır. Son yıllarda özellikle batı tarihçiliğinde bu dönemin Asya ve dünya tarihi açısından önemi üzerinde durulmuştur (Abu-Lughod, 1989). Batı Türkleri ise bu çerçevede kendi paylarına düşen etkileşim ile Osmanlı dünyasında İran-İslam, Bizans ve Orta Asya sentezine girerken, özellikle kendi iç sorunları olan aşiretleri, boyları kontrol altına almak açısından Çinggis Han İmparatorluğunun deneyimlerinden yararlanmışlardır. Öte yandan bu dönemin açık ticaret yolları içinde sık sık, yer yer vergilendirilen ticaret anlayışını kurumsallaştırmışlardır. Bu kurumsallaşma özellikle kendini "yolları açık tutma" yöntemleri açısından göstermiştir.⁸ Osmanlılardaki sık sık, yer yer vergilendirme yöntemleri herhalde Türk-Moğol veya doğu Türk geleneği olmaktan çok, Deli Dumrul'dan bildiğimiz gibi batı Türkleri arasında eskiden yerleşmiş geleneklerdendir.

Türklerin Tarihindeki Dönüm Noktaları ile Beraber Yeniden Tanımlanan Hakimiyet Telakkileri

Öte yandan Türklerin tarihini Asya tarihi ve dünya tarihi ile beraber mütalaa ederken, dikkati çeken bir husus bu dönüm noktalarının Türklerin hakimiyet telakkilerinin de yeniden tanımlandığı zamanlara denk gelmesidir. Hakimiyet telakkileri açısından Türklerin tarihine bakınca özellikle dört ayrı görüş dikkatimizi çeker. Aşağıda ayrı ayrı ele alınan bu görüşler Türklerin tarihinin dönüm noktalarına ait kronolojik tabloda (***) ile gösterilmiştir.

A. Tanrının kendilerini *kut* sahibi yaptığı Aşına oğullarının hakimiyeti (XIII. yüzyıla kadar Göktürk ve Karahanlılar devri)

⁸ Bu kurumsallaşmanın en güzel örneği "Menzil defterleri"dir (Yusuf Oğuzoğlu'nun sözlü ifadesine binaen).

- B. İnan-İslam geleneği çerçevesinde 1055'ten sonra adalet sahibinin *sulta* "otorite" sahibi olması görüşü ile önce batı Türk beylerinin (Selçuklu, Osmanlı), sonra da XVIII. yüzyıldan sonra doğu Türk (Hokant, Buhara, Kaşgar) beylerinin sultan, emir, han olarak meşru hükümdarlar ortaya çıkmaları
- C. Mengü Tanrının gücüyle hakim olan Çinggis Han'ın "altın soy"unun (*altın urug*) hakimiyeti (XIII. yüzyıl ve sonrasında hakim görüş iken, XVIII. yüzyılda artık sadece göçebe olan Türkler arasında hakim görüş olarak kalması)
- D. Modern devirde "hakimiyet milletindir" görüşü ile millet içinden yetiőenlerin devleti idare etmeleri. Bu görüőün tam bir meőruiyet kazandığı XX. yüzyıldan önce, XIX. yüzyıldaki meőrutiyet hareketleri milletin hakimiyetinin öncüsü olmuşlardır.

Dünya tarihi, Asya tarihi ve Türklerin tarihinin özellikle ticaret politikaları açısından karőılaőtırılması ve çakışma noktalarının hakimiyet telakkilerinde değişiklikler meydana geldiği dönemlere denk düőmesi Türklerin tarihinin dünya tarihinden soyutlanamayacağını göstermektedir.

Öte yandan hakimiyet telakkilerinde meydana gelen bu değişiklikleri Türklerin tarihi açısından nasıl değerlendirmeliyiz sorusu ile karşı karşıya kalmaktayız. Hakimiyet telakkilerinin deđiőtđi dönemler yerel "ülüş" mü, merkezde birikim mi sorusu etrafında meydana gelen değişikliklerle ilgilidir. Göktürkler devrinde ülüş hem siyasette hem ekonomide yani hakimiyetin tüm alanlarında görülmektedir.⁹ Benzer bir durum Karahanlılarda ve 1450 sonrası Orta Asya'sında Özbek, Kazak ve Son Çağataylılarda görüür.¹⁰ Selçuklularda ise siyasi alanda paylaőtımdan (ülüş) bir merkez geliőtirmeđe doğru bir deđiőtım görüür.¹¹ Çinggis Han İmparatorluğunda ise hakimiyet ancak aile içinde üleőilir olmuştur ve bu anlamda hem sülale hem de kağanlık bir merkez teşkil ederler. Siyasi hakimiyet artık hakim sülalenin tekelindedir. Ancak ekonomik alanda ganimetin üleőtmesinden baőtlayarak ülüş hakimdir (İ. Togan, 1991). Ülüş felsefesinde meydana gelen bu deđiőtiklikler kendini hakimiyet telakkisinde A, B, C konumlarında hissettirir. Türklerin tarihi açısından dördüncü dönüm noktasına geldiğimiz zaman, Osmanlılar ve Timur oğulları ve Özbeklerin sistem açısından yolları ayrılır. Osmanlılar, sülale ve baőt-kentten meydana gelen bir siyasi merkezden hareket ederek siyasi hakimiyeti sülale içinde bile paylaőtıma yoluna giderler. Ekonomik alanda ise çok merkezli olurlar ve İstanbul'un yanında İzmir, Beyrut, Kahire birer ekonomik merkez olarak geliőtir. Osmanlı modeli ana hatlarıyla yenilik değil ülüş açısından Çinggis Han İmparatorluğu uygulamalarının bir devamıdır. Aynı devirde Orta Asya'da ise eski Göktürk ve

⁹ Bu konuda İ. Togan "Notes on Barthold" (ders notları).

¹⁰ Bu konu İ. Togan, *Flexibility and Limitation in a Steppe Formations: The Kerait Khanate and Chinggis Khan* (Brill Academic Publishers, 1998) adlı kitabın 2. Bölümünde etraflıca anlatılmıőtır.

¹¹ İ. Togan, *Flexibility and Limitation in a Steppe Formations: The Kerait Khanate and Chinggis Khan*, 2. bölüm.

Karahanlı modeline dönülür. Burada ülüş özellikle siyaset yapan hükümdarlar ve emirlerle, ticaret yapan tüccar ve tarikat erbabının hem kendi başlarına özerk hem de makro seviyede devlet ve toplum içinde birbirlerine bağımlı olmaları şeklindedir ki, bu konumu bize en iyi Mevlevilerdeki sema resimler. Semada her şahıs hem kendi başına özerk hem de semanın adabı icabı birbirine bağımlıdır. Yani sema beraber yapılan halaydan nasıl farklı ise, bu devirdeki Orta Asya ve Osmanlı modelleri de birbirlerinden farklıdır (İ. Togan, 1992, 1994a, 1994b).

Üleşim modelleri devrimci nitelik taşımadığı için bu dönemde hakimiyet telakkisinde bir yenilik görülmez. Osmanlılar Selçuklu modelini (B), doğu Türkleri ise Göktürk İmparatorluğu modelini (A) devam ettirirler. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda ise dünya tarihinde meydana gelen değişiklikler kendini batı Türklerinde Tanzimat uygulamaları ile hem siyasette hem ekonomide merkezîyetçilik olarak gösterir. Doğü Türklerinde ise yer yer var olan çok merkezli ekonomide ülüşlü düzen sömürgeci düzene yenik düşer ve merkez de, üleşim de, birikim de dış merkezlere sömürgeciliğin merkezlerine doğru kayar. Bu durumda hem batıda hem doğuda geçmişteki deneyimlere göre yeni olan bir devreye girilmiş olur ve devrimci nitelik taşıyan bu devre kendini hakimiyet telakkisinde gösterir (D). Hakimiyet telakkisinin değiştiği bu dönüm noktaları, hakimiyetin ekonomik temellerinden toprak düzeni açısından da ilginç bir gelişim sergilerler. A, B, C, D görüşlerine tekabül eden evrelerde doğu ve batı Türklerinin toprak düzenleri bir beraberlik göstermektedir. Oysa ki diğer dönemlerde çakışma değil de farklılık, hatta zıtlık dikkati çeker. Benzer bir paralellik kendini hukuk alanında da gösterir. A, B, C, D görüşlerine uyan evrelerde doğu ve batı Türklerinin hukuksal kaynakları da bir birlik gösterirler, oysa diğer zamanlar için tam bir zıtlık söz konusu olabilmıştır (İ. Togan, 1994).

Türklerin Tarihine Tarih Yazımcılığı Açısından Yaklaşım

Yukarıda Türklerin tarihinde hakimiyet telakkilerinde meydana gelen değişikliklerin Asya ve dünya tarihinden soyutlanamayacağı gösterilmişti. Şimdi burada da aynı hakimiyet telakkilerinin Türklerin kendi iç dinamikleri çerçevesinde üleşim ve birikim yöntemlerindeki değişikliklerle ilişkisi üzerinde duruldu. Bütün bu gözlemler bizi tarih yazımı alanına da götürmektedir. Her hakimiyet telakkisinin kendine özgü bir tarih anlayışı vardır ve bugün de bu kaynaklar elimizdedir. *Kut* sahibi kağanların hakim olduğu (A) zamanın görüşlerini bize en iyi anlatan Orhun yazıtlarıdır. Orhun yazıtlarında kağanlar hem kendi başlarından geçenleri hem de milletlerinin başından geçenleri anlatarak tarihe mal etmişlerdir. Bu yöntem sonradan XVI. yüzyılda Haydar Mirza Duglat'ın *Tarih-i Reşidi*'sinde, *Baburname*'de, Ebülğazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türk*'ünde kullanılmıştır.¹ Oğuz Beylerinin ve genelde beylerin hakimiyetini

¹ Tarih yapanların tarih yazmaları şeklindeki bu gelenek bugün de Türkiye Cumhuriyetinde Atatürk'ün Nutuk adlı eseri ve cumhurbaşkanlarından Celal Bayar, Turgut Özal ve Kenan Evren'in yazdıkları hatıralar ile devam etmektedir.

(B) ise *Selçukname*, *Aşıkpaşazade* gibi eserlerden öğreniyoruz. Türklerin tarihinde destanlar böylesine boyların tarihleridir. Çinggis Han ve Çinggislilerin hakimiyeti (C) imparatorluk kurulduktan ve yerine oturduktan sonra Türklerin ve Moğolların tarihi beraberlikleri şeklinde bir taraftan evrensel bir tarih görüşü içinde *Cami'ü't-tevarih*, diğer taraftan Timur devri tarihleri tarafından meşrulaştırılmıştır. Orta Asya'da XV. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Osmanlılarda ise XVI-XVII. yüzyıldan sonra Türklerin tarihi İslam tarihine bağlanarak, şecereler Bozkurt veya Güzel Alan (Alan Go'a)lardan arındırılarak Nuh Peygamberin oğlu Yafes ve onun oğlu Türk'e dayandırılmıştır. Öte yandan doğu Türkleri arasındaki evliya tezkirelerinde "şecere" de Hz. Ali veya Hz. Ebubekir veyahut da Hz. Fatima vasıtasıyla Hz. Muhammed'e götürülmüştür (İ. Togan, 1992). Uluslararası alanda batı uygarlığının etkin olmağa başladığı XVIII. ve XIX yüzyıllarda "hakimiyet milletindir" anlayışı ile batıda gelişen doğu bilimciliği (orientalizm) çerçevesinde ise Hunlardan başlayan bir milli tarih anlayışı meydana gelmiştir. Milli tarih Türkiye cumhuriyetinde olduğu gibi hem mahalli (Türkiye'deki Türklerin Selçuklu ve Osmanlıların tarihi), hem de genel anlamda Türklerin milli tarihi şeklini almış ve akademik bir disiplin olarak "Genel Türk Tarihi" adını almış ve yönetsel olarak batı tarihçiliği yöntemlerini benimsemiştir. Doğü Türkleri ise aynı dönemde milli tarihlerini Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Azerbaycan tarihi diye millet tarihi değil de milli ülke tarihi olarak, yine bir batı yöntemi olan Marksist metotla yazmışlardır. Doğü Türkleri Marksist metotla yazarken de ülkelerinin tarihini özgün milli kültürel özellikler yerine evrensel prensipler çerçevesinde anlamak ve anlatmak istemişlerdir. Kısacası uluslararası platformda batının hakim olduğu devirde Türklerin tarih yazımcılığı batı Türkleri ve doğü Türkleri arasında batı Avrupa tarihçiliğinin değişik akımları çerçevesinde yürütülmüştür (Z.V.Togan, 1969).

Günümüzdeki mesele ise, herhalde yeniden tarih yazımı ile ilgilendiğimiz bu son zamanlarda nasıl bir tarih yazımına doğru yol aldığımızı anlamaktır. Günümüz bizi yeni bir evreye doğru mu götürmektedir, yoksa kendimizi üleşim sistemleri, hakimiyet telakkileri açısından bir devamlılık içinde mi buluyoruz? Şu anda herhalde hakimiyet milletindir görüşünün var olduğu yerde devamlılığı, olmadığı yerde ise gelişmesi en içten temennimizdir. Ancak olaylar ne yönde gelişecektir? Bu konuda belirgin bir eğilim yoktur. Bugünkü durumda da tarih yazımı değişiklikleri daha çok yöntem ve içerik meselesi gibi gözükmektedir. Yöntem meselesi de herhalde "Türk Dünyası Tarih Araştırmaları Kongresi" hazırlama heyetince, Türk tarihinin sistematığı meselesinde Türk tarihini araştırma prensipleri ele alınırken sorulan "Türk dünyası tarih araştırmalarına coğrafi ve siyasi farklılıklar mı yoksa Türk milletinin ortak kimliğini oluşturan kültür unsurları mı" mealindeki ana soruya uzlaşmacı bir şekilde yaklaşarak Türklerin tarihini hem farklı hem de ortak yanları ile beraber incelemek şeklinde ele alınmalıdır. Böylece güzel bulduğumuz şeylerden vazgeçmeden, tarihçiliğimize yeni ve özgün bir soluk kazandırabiliriz.

KAYNAKÇA

- Abu-Lughod, Janet (1989), *Before European Hegemony*, Oxford.
- Allworth, Edward (1990), *The Modern Uzbeks: From the 14th Century to the Present A Cultural History*, Hoover Institution Press.
- Barthold, W. (1935), *Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*, Berlin.
- _____ (1968), *Turkestan down to Mongolian Invasion*, London.
- Kılıç, Nurten (1994), "XVI. Yüzyılda Orta Asya'yı Etkileyen Dış Siyasal Gelişmeler," Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans tezi, Bursa.
- Paul, Jürgen (1991), *Die politische und soziale Bedeutung der Naqsbandiyya in Mittelasiens im 15. Jahrhundert*, Berlin, Walter de Gruyter, 1991.
- Sinor, Denis 1990, "The Establishment and the dissolution of the Türk Empire," Denis Sinor (yay.) *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge University Press.
- Togan, İsenbike (1991), "Ottoman History by Inner Asian Norms," *The Journal of Peasant Studies* 18:185-210.
- _____ (1992), "Islam in a Changing Society: The Khojas of Eastern Turkestan," Jo-Ann Gross (yay.), *Muslims in Central Asia*, Duke University Press (ss.134-148).
- _____ (1993), "Notes on Barthold" (ders notları).
- _____ (1994a), "Uluğ Bey zamanında Yasa ve Şeriat Tartışmaları," *Tarih Çevresi*.
- _____ (1994b), "Asya'da İmparatorluklar ve Ticaret Yöntemleri", *Tarih Vakfı. 1. Uluslararası Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e: Problemler; Tartışmalar; Araştırmalar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999).
- _____ (1998), *Flexibility and Limitation in a Steppe Formations: The Kerait Khanate and Chinggis Khan*, Brill Academic Publishers, 1998.
- Togan, Zeki Velidi (1969), *Tarihte Usul*, 2. Baskı, İstanbul: Edebiyat Fakültesi.
- _____ (1970), *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 2. Baskı, İstanbul: Enderun.
- _____ (1981), *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Mazisi*, 2.Baskı, İstanbul: Enderun.